

‘Hij beminde Hem nu heel anders’

Over *Stilte* van Shusaku Endo

Door Tjerk de Reus

Op 30 september 2012 berichtte het dagblad *Trouw* dat Japanse theoloog Thosifumi Uemura werkt aan een toneelvoorstelling over Maarten Luther. In Japan bestaat de klassieke traditie van het Noh-theater, die uit de veertiende eeuw stamt. In deze Noh-traditie wil Uemura zijn voorstelling maken. Uitvoerig wil hij stilstaan bij de lutheraanse thema's van zonde en genade. Dit krantenbericht ondstreept de actualiteit van de roman *Stilte* van Shusaku Endo, oorspronkelijk verschenen in 1966 en inmiddels een wereldwijd gelezen boek. Anders dan Uemura was Endo katholiek. Toch is er grote verwantschap tussen de inzet van Uemura en de thema's die Endo ter sprake brengt in zijn romans. Endo worstelt met de katholieke identiteit, die hij van jongs af aan meekreeg. De jas van het katholieke geloof paste hem als Japanner niet goed. Het christendom is van westerse origine en in Endo's literaire werk is het een fundamentele vraag of het christendom kan aarden in de Japanse cultuur. Uemura lijkt daarvan overtuigd: hij wil zonde en genade ter sprake brengen in de sfeer van het oer-japanse Noh-theater. In de roman *Stilte* worstelen katholieke missionarissen met de vraag of het christendom ooit wortel kan schieten in het moerasland van Japan. Endo toont in de roman op diverse niveaus de relevantie van die spannende, existentiële vraag.

Biografie

Shusaku Endo werd in 1923 geboren in Tokio. Toen hij tien werd, scheidden zijn ouders. Hij en zijn oudere broer bleven bij hun moeder. Gedrieën woonden ze vanaf dat moment bij een tante, in Kobe. Deze tante was een devoot katholiek gelovige. Door haar invloed bekeerde Shusaku's moeder zich tot het katholieke geloof. De kinderen volgden in dit spoor: toen Shusaku elf jaar was, werd hij gedoopt. Endo zou zich later herinneren dat dit een lastige ervaring voor hem was. Hij werd niet uit vrije wil gedoopt en kon het moeilijk een plek geven. Vele jaren worstelde hij met acceptatie van dit nieuwe geloof. Daarbij speelde in de oorlogsjaren ook een ander sentiment mee: het christendom werd beschouwd als het geloof van de vijand. Hij ervoer spanning tussen zijn gelovige identiteit en zijn nationaliteit als Japanner. In 1941 ging Endo naar de universiteit, maar was daar niet erg succesvol. Wel begon hij geïnteresseerd te raken in de letteren en dat jaar schreef hij zijn eerste essay, over religieus en metafysisch godsbesef. Het jaar erop meldde hij zich aan bij het departement Letteren van de universiteit van Keio. Door de oorlogsomstandigheden waren echter veel colleges verhinderd. Endo raakte gebrouilleerd met zijn vader en verhuisde naar een dormatorium bij de universiteit, waar een katholieke filosoof de leiding had: Yoshimitsu Yoshihiko. Deze bracht hem op het spoor van de bekende katholieke cultuurfilosoof Jacques Maritain, die toentertijd ook in Nederland veel aandacht trok met zijn originele katholieke esthetica. Na de oorlog, in 1948, voltooide Endo op de universiteit van Keio de studie Franse letteren; zijn bijvak was gewijd aan de poëtische theorie van het neo-thomisme. In 1950 reisde hij naar Frankrijk, Lyon, waar hij tot 1953 verder studeerde. Hij maakte er studie van uitgesproken katholieke literaire auteurs, met name Francois Mauriac (1885-1970) en Georges Bernanos (1888-1948); met hun werk was hij al vertrouwd was geraakt tijdens zijn studie in Japan. In zijn Franse periode ervoer Endo diepe eenzaamheid en vervreemding, mede als gevolg van de rassendiscriminatie

die hij waarnam en ook aan den lijve ervoer. De moeilijkheid van zijn gelovige identiteit bleek nu dubbel te zijn: als gelovige was hij een vreemdeling in Japan, terwijl hij in het katholieke Frankrijk, het land van de schrijvers die hij diep bewonderde, zich geïsoleerd voelde. In zijn spirituele vaderland was hij geestelijk dakloos. Hij werd ziek en verbleef lange tijd in een ziekenhuis in Lyon. Na zijn terugkeer in Japan begon zijn schrijverscarrière. Ondanks blijvende gezondheidsproblemen was hij decennialang een zeer actief en gedreven auteur. In de loop van de veertig jaren van zijn schrijversleven werd hij een beroemd schrijver, ondervond hij veel weerklank en erkenning. Zijn werk werd in ruim twintig talen vertaald.

Op 29 december 1996 stierf Shusaku Endo. In de kist met zijn lichaam werd een tweetal boeken gelegd, naar zijn laatste wens: *Stilte* en *Diepe rivier* (verschenen in 1993). Bij zijn begrafenis werd de mis gehouden in de katholieke St. Ignatius Kerk te Kojimachi (Ignatius was de oprichter van de jezuïetenorde die het evangelie ooit naar Japan bracht). Vierduizend mensen woonden de mis bij. In 1999 begon de Japanse uitgave van Endo's verzameld werk, bestaande uit vijftien delen, nadat al eerder een 'voorlopig' verzameld werk was verschenen in 11 delen, vanaf 1975. In 2000 werd de *Endo Shusaku Memorial Hall* geopend in Somtome Town, Nagasaki.

Van conflict naar verzoening

In het werk van Endo is een duidelijke ontwikkeling waarneembaar. Je kunt zijn oeuvre indelen in zijn fases, waarin een specifieke oriëntatie herkenbaar is. In *Christ in Japanese Culture* (2008) onderscheidt Emi Mase-Hasegawa drie periodes. Allereerst, vanaf 1953, staat Endo's werk in het teken van conflicten. Zijn religieuze identiteit speelt hierin een cruciale rol. Endo schrijft vanuit het besef dat er een tegenstelling bestaat tussen de goden van Japan en de God van het christendom. In Japan zijn boeddhisme en shintoïsme breed gedragen godsdiensten. Daarin is de sfeer van de goden ver-

weven met die van de mensen. Ieder mens draagt iets goddelijks in zich. Endo noemt dit pantheïsme en hij beseft dat je, om katholiek christen te zijn, deze godenwereld achter je moet laten. Hiermee verwant is de tegenstelling tussen absolutisme en relativisme. Het christendom is absoluut, spreekt over waarheid en maakt scheiding tussen God en mens. Boeddhisme en shintoïsme verweven de sferen van het goddelijke en het menselijk. Een 'harde categorie' van waarheid is niet goed denkbaar in dit oosterse spirituele besef en begrippen als schuld, zonde en vergeving wekken vervreemding. De goddelijke sfeer die de mensheid overhuift – gesymboliseerd in de natuur en het oneindige universum – is moederlijk, barmhartig en bedekt eerder een besef van schaamte dan dat er vergeving van schuld plaatsvindt. Het idee van een persoonlijke God is vreemd aan het Japanse religieuze besef. In het licht hiervan is Endo diep doordrongen van de kloof die gaapt tussen twee mentaliteiten: die van het christelijke Westen en die van het Japanse Oosten. De kloof lijkt onoverbrugbaar. Hij schrijft hierover in essays en verwerkt dit besef in verhalen en romans, waarin duidelijk wordt dat hij deze tegenstelling in zichzelf gewaar wordt. Titels van boeken die hij in deze periode publiceert: *The Sea and Poison* (1958), *The Final Martyrs* (1959), *A wonderful fool* (1959), *The girl I left behind* (1964), *Foreign Studies* (1965), e.a.

De periode van zijn schrijverschap die hierop volgt, staat in het teken van verzoening, reden waarom Mark Williams zijn studie over Endo de titel *A Literature of Reconciliation* (1999) meegaf. Deze periode begint in 1966 met de verschijning van de roman *Stilte*. In 1967 legt Endo in een interview uit dat hij het katholieke geloof beschouwt als een 'symfonie van de mensheid', waarin motieven uit andere godsdiensten een zekere erkenning dienen te krijgen. Het katholieke geloof vormt de omvattende religieuze symfonie, terwijl andere godsdiensten deelmotieven vertegenwoordigen. Het katholieke geloof heeft voor Endo het primaat, maar het is voor hem noodzakelijk dat dit geloof een verbinding kan leggen met de Japanse religio-

siteit. Een andere roman die van groot belang is voor deze thematiek is *De samoerai* (1980). In 1973 publiceert Endo het boek *A Life of Jesus*, geschreven na een aantal bezoeken aan Israël. Hierin reflecteert Endo rechtstreeks op de persoon van Christus, wat dit boek belangrijk maakt voor de interpretatie van zijn literaire werk.

Na 1981 lijkt Endo koers te zetten naar een meer omvattende kijk op de pluraliteit van de godsdiensten. In deze periode publiceert hij zijn roman *Het schandaal* (1986), waarin hij aandrift in het onderbewuste van de mens onderzoekt, o.a. met het oog op geweld, kwaad en seksuele begeerte. De zwakheid in de eigen houding jegens God wordt een belangrijke lijn in zijn denken, die zich al nadrukkelijk aankondigt in *Stilte*. De meest karakteristieke roman in deze periode is *Diepe rivier* (1993). Hierin verwerkt hij inzichten die hij opdeed in het werk van de theoloog John Hick, die gepubliceerd heeft over religieuze pluraliteit. Of Endo, twee jaar voor zijn dood, de spanning tussen het christendom en Japen, tussen West en Oost te boven is gekomen in een plurale visie, is de vraag. De genoemde Emi Mase-Hasegawa meent van wel, maar men kan de roman ook lezen als een denkoefening waarin uiteenlopende visie in onderling gesprek zijn, waarbij de uitkomst open is.

Historische achtergrond van *Stilte*

Voor zijn roman *Stilte* koos Endo voor een historisch thema. De gebeurtenissen grijpen terug op de levens van diverse jezuïeten-priesters, die in de eerste helft van de zeventiende eeuw missiewerk deden in Japan. In de tweede helft van de zestiende eeuw bloeide de katholieke missie in Japan, in de context van groeiende handelsbetrekkingen tussen Japan en Portugal. Rond 1600 waren er naar schatting zo'n driehonderdduizend bekeerlingen in Japan. De beroemde jezuïet Franciscus Xaverius had met zijn missiewerk vanaf 1549 daaraan een grote bijdrage geleverd. Maar tegen het einde van de zestiende eeuw begonnen de Japanse autoriteiten zich ongemak-

kelijk te voelen bij de opmars van het christendom. Een ingrijpend moment was de terechtstelling van zesentwintig christenen in Nagasaki in 1597. Dit aantal verbleekt bij het grote aantal terechtstellingen in de jaren die volgden. In 1637 kreeg het christendom een zware slag te verwerken, toen een opstand van arbeiders, hoofdzakelijk bestaande uit christenen, bloedig werd neergeslagen. De autoriteiten maakten hevig jacht op priesters en op gelovigen. Berucht werd de zogenoemde fumi-e, een plankje waarop een afbeelding stond van Jezus en Maria. Gelovigen werden gedwongen hierop te trappen en zo hun geloof te verloochenen. Niettemin bleef het christendom bestaan. Dat bleek kort na 1853, toen Japan opengesteld werd voor de buitenwereld. Een vervormde, geïncultureerde vorm van christendom bleek zo'n tweeënhalve eeuw ondergronds te hebben overleefd. De inculturatie en aanpassing van het christendom naar de Japanse religieuze beleving wordt door Endo aangestipt in de roman *Stilte*: Rodrigo, de hoofdpersoon, vraagt zich een paar keer af of de Japanse gelovigen zich een ander beeld vormen van de kernen van het christelijk geloof, ondanks het dogmatisch heldere katholieke onderwijs.

De figuur van Rodrigo is geïnspireerd op een historische persoon, wat ook geldt voor de afvallige priester Ferreira. Duidelijk is dat Endo vrij met de historische gegevens is omgegaan, maar in grote lijnen beoogt zijn roman een historisch betrouwbaar beeld te geven van de christenvervolging in de eerste helft van de zeventiende eeuw. Interessant is het gegeven dat Endo zich niet alleen in *Stilte* met Ferreira bezighield. Ook in toneelstuk *The Golden Country* (1969) speelt deze 'afvallige' een grote rol – maar wel een andere dan in *Stilte*. Bij de Engelse vertaling schreef Francis Mathy S.J. een voorwoord, waarin hij betoogt dat Endo in dit toneelstuk een andere blik ontvouwt op de martelaren. In *Stilte* is er vooral vertwijfeling, in *The Golden Country* ligt dit anders. Mathy schrijft: 'In de roman *Stilte* winnen de moerasdampen het pleit. Dat geldt niet voor het toneelstuk, dat korte tijd later geschreven werd. De indruk die

domineert in het stuk en het langst blijft hangen bij de kijker, betreft de moed, de edelmoedigheid en de liefde van de martelaren. Tegenover dit concrete beeld staat de abstracte denkwereld van Inoue [ook gespeld als: I-no-ue, de christenvervolger, die in beide teksten een rol speelt] krachteloos. In zijn latere romans dramatiseert Endo de ontsnapping aan de moerasdampen van Japan in een breed scala aan verhaalkarakters, gewoonlijk door de liefde van Christus of een personages met het karakter van Christus.' Deze waarneming maakt duidelijk dat Endo's fictieve universum zich niet eenvoudig laat fixeren in een reeks vaststaande overtuigingen.

De zee en het zwijgen

De thematiek die Endo in *Stilte* ter sprake brengt, zullen hedendaagse, Europese lezers als indringend en existentieel ervaren. Volgens de genoemde Mathy slagen de verhalen en romans van Endo er steeds weer in de lezer te raken, om dat ook de niet-Japanse lezer een 'moerasland in zichzelf zal ontdekken.' Hiermee doelt Mathy op de vele vragen die oprijzen uit Endo's werk over de betekenis van het christelijke geloof in een cultuur die doof is voor de kernen daarvan. Lezers in een westerse context kunnen verwantschap ervaren bij Rodrigo's pijnlijke ervaring van Gods afwezigheid, die ook in de seculiere, westerse cultuur met handen te tasten is.

Voor de priester uit *Stilte*, Rodrigo, is het stilzwijgen van God een zware last. In de eerst vijftig bladzijden van de roman speelt dit nauwelijks een rol, daar overheerst nog de drang om missie te bedrijven en in naam van God een moedige rol te spelen. Maar als hij eenmaal in Japan is en het lijden van de christenen ervaart, drukt het zwijgen Gods op hem. Waarom zegt God niets, waarom doet Hij niets? De priester theoretiseert er niet over, maar ervaart het als pijn en vervreemding. Later zal I-no-ue een beschouwing ten beste geven over de afwezigheid van God en de onmogelijkheid voor Japanners om christen te worden, en dat zal de priester hevig bezighouden.

Het zwijgen van God wordt gesymboliseerd door de oneindige, grauwe en troosteloze zee en de wolken die steeds de hemel onzichtbaar maken. In zijn hart koestert Rodrigo het gelaat van Christus, dat als kernmotief kan gelden in deze roman. Christus' gelaat heeft hij lief, zijn hele leven al. Het is een gelaat dat dapperheid en moed uitstraalt. Rodrigo wil als volgeling van zijn Heer eveneens moedig en vastbesloten zijn. Endo voert hier de spanning hoog op: in de loop van de roman krijg je als lezer het vermoeden dat ook Rodrigo oog in oog zal komen te staan met een heel ander gelaat van Christus, op de fumi-e-plank. Dat blijkt zo te zijn. Het gelaat van Christus op de fumi-e straalt geen moed uit, maar vermoeidheid, lijden en afmatting: 'Het was niet een gezicht van Christus, vervuld van waardigheid en trots. Het was ook niet een gezicht dat het lijden magnifiek verdroeg. Ook geen gezicht dat verleidingen kon weerstaan of overliep van sterke wilskracht. Het gezicht van de Man aan zijn voeten was mager en uitgeput.' De sterke Christus die Rodrigo koesterde in zijn hart bleef zwijgen, maar de zwakke Christus van de fumi-e-plank spreekt hem meedogend toe. Deze Christus toont zich als de lijdende, die de verloochening van zijn volgelingen draagt. Rodrigo blijkt een zwakkeling te zijn en ontdekt dat hij alleen zo bij Christus hoort. Dat leidt tot een nieuwe ervaring van Christus, wat hem 'heftige vreugde' schenkt. Hij bedenkt dat hij zijn katholieke opdrachtgevers misschien verloochend heeft, maar 'de Man toch beslist niet. Hij beminde Hem nu heel anders dan eerst.'

Spanning met orthodoxie

In een van de beste Nederlandstalige essays over Endo's werk citeert Alle Hoekema een paar uitspraken van Endo, die zinvol zijn voor de lezer. Endo zei dat het zijn thema geworden was 'om van het christendom-ver-weg iets te maken dat dichtbij stond. Met mijn eigen handen probeer ik het westerse kostuum te vermaken waarmee mijn moeder mij had gekleed, om het te veranderen in Japanse kleding die past

bij mijn Japanse lichaam.' En: 'Ik begon te ervaren dat de kloof die ik lang had gevoeld tussen het christendom en mij, te wijten was aan de Europese nadruk op het vaderlijke aspect van religie. Het christendom leek voor ons Japanners op afstand te blijven, omdat het andere aspect, de moeder-religie, nadrukkelijk miskend wordt, vanaf de tijd van de vroege christelijke missionarissen tot op vandaag.'

Hoekema signaleert dat er een spanning bestaat tussen de strekking van Endo's literaire werk en de officiële katholieke leer: zijn verhouding tot de institutionele kerk is 'ambivalent' gebleven. Vragen rond de Christus uit Endo's werk kwamen ook aan de orde tijdens de – protestantse – wereldzendingconferentie in 1973, en volgens Hoekema ging het er 'heftig' aan toe. Dat is niet vreemd, gezien de eigen accenten die Endo legt en de symbiose die hij tot op zekere hoogte voorstelt van het christendom en de oosterse spiritualiteit. Endo had diepe affiniteit met het boeddhisme en meende dat het boeddhisme mijlen ver vooruit was op het christendom als het gaat om het verstaan van het innerlijke zelf. Hoekema: 'Het boeddhisme leert hem, dat niet alleen demonische machten deel uit maken van het zelf, maar dat ook de Ander in dat zelf gezocht moet worden. Hierin toont Endo zijn Japanse achtergrond. Toch kan hij geen boeddhist meer zijn. In het boeddhisme gaat het tenslotte om de uitschakeling van alle gevoelens. Wat Endo in heel zijn werk laat doorklinken is juist de noodzaak van 'liefde' (...)'

Leith Morton, auteur van een klein cahier over 'het beeld van Christus in het werk van Endo', signaleert eveneens een spanning tussen de katholieke Christus en de Christus in Endo's werk: 'In Endo's fictie ontmoeten we een grootse droom, een droom van een Japanse Christus, meer vrouwelijk dan mannelijk, een Christus die ons meer doet denken aan een Moeder dan aan een Vader. Zo'n droom kan je bang maken of juist fascineren, maar de bron ervan is zonder twijfel te vinden in hetzelfde verlangen dat ook in onszelf huist, in alle mensen, een diep spiritueel verlangen dat uitziet naar het goddelijke, het goede.'

Verder lezen

Over de roman *Stilte* valt veel te zeggen, wat ook geldt voor Endo's werk in het algemeen. Slechts vier romans van hem zijn vertaald in het Nederlands, naast *Stilte* ook *De samoerai*, *Het schandaal* en *Diepe rivier*. Veel ander werk van hem is vertaald in het Engels, maar lang niet alles. Wie dieper wil doordringen in de verbeeldingswereld van Endo kan goed terecht bij Engelstalige secundaire literatuur, bijvoorbeeld in *Christ in Japanese Culture – Theological Theme's in Shusaku Endo's Literary Works* (2008), van de genoemde Emi Mase-Hasegawa (waaruit voor dit nawoord veel informatie is geput). Bij tal van Engelse uitgaven van Endo's romans zijn goede voorwoorden of nawoorden geschreven. Aanraders zijn ook het recente *Transcultural Theodicy in the fiction of Shusaku Endo* (2009) door Adelino Ascenso en *A Literature of Reconciliation* (1999) door Mark Williams. Voor een historische blik op het missiewerk van de jezuïeten in de Oost: Jonathan Wright, *De Jezuïeten. Missie, mythen en methoden* (2004).

Overige gebruikte literatuur: Leith Morton, *The Image of Christ in the Fiction of Endo Shusaku* (Melbourne, 1994); Alle Hoekema, 'De verrader aanvaard'. In: Deurloo & Hoekema, *Van masker tot aangezicht*. (Baarn, 1997)